

POŘÁD CHEMICI? CHEMICI V ČELE ČSAV, AV ČR A JINÝCH AKADEMIÍ VĚD 1952–2000

MARTIN FRANC

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Gabčíkova
10/2362; 182 00 Praha 8
franc@mua.cas.cz

Došlo 6.8.18, přijato 14.9.18.

Klíčová slova: Akademie věd, 1950–2000, předseda,
Východní blok, chemici

Úvod

Cílem této studie je analyzování role, jakou hráli chemici ve vedení Československé akademie věd a později Akademie věd České republiky v letech 1952–2000 a srovnání jejich pozice s pozicí jejich kolegů v akademiích věd Sovětského svazu a dalších zemí sovětského bloku (Německá demokratická republika, Polsko, Maďarsko, Bulharsko, Rumunsko a také ve Slovenské akademii vied). Komparoval jsem situaci v Československu a v ČR i s Rakouskem. Pro zjednodušení se přitom soustředím pouze na osoby předsedů nebo prezidentů příslušných Akademií věd, protože váha jiných funkcí (např. generálních či vědeckých sekretářů) se jen obtížně srovnává. Stranou zůstaly s výjimkou Slovenské akademie vied i dílčí národní Akademie věd, tedy například Ukrajinská akademie věd, Chorvatská akademie věd a umění, Akademie věd Litevské SSR apod. Nezabývám se ani některými speciálními akademiemi věd, jako např. starobylou a úctyhodnou Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina sídlící v Německé demokratické republice v Halle an der Saale nebo krakovskou Polskou Akademií Umiejętności, v níž tradičně dominovali spíše představitelé společenských věd. Všechny srovnávané akademie věd naplňovaly zpočátku definici akademie věd „sovětského typu“, což znamená především instituci spojující učenou společnost se sítí badatelských pracovišť soustředěných především na základní výzkum. To se však začíná měnit v devadesátých letech, kdy například nově vzniklá Akademie věd ČR již nevytváří sbor členů. Úlohu učené společnosti od roku 1994 převzala Učená společnost ČR navazující na tradice Královské české společnosti nauk. Akademie věd „sovětského typu“ charakterizuje většinou i jejich privilegované postavení v rámci státního vědního systému a obvykle také dohled vykonávaný politickou mocí. I to se však většinou v devadesátých letech rychle rozplynulo.

I když se všechny komparované akademie věd přinejmenším do určité míry hlásily k sovětskému vzoru, musí-

me počítat s určitými národními odlišnostmi, které se týkaly nejenom pravomocí předsedy či prezidenta akademie, ale také jeho funkčního období. To znamenalo, že zatímco v některých akademiích se střídaly osoby v čele jen velmi zřídka (např. v SSSR, Československu nebo NDR), jinde byly změny daleko častější (např. v Rumunsku). Proto nezohledňuji jen počet chemiků v čele Akademie věd, ale také dobu, po níž zůstávali ve funkci. Předběžně jsem přitom vycházel z předpokladu, že Československá akademie věd se vyznačovala právě vysokým podílem chemiků, který se ještě zvýraznil po roce 1989.

Pro komparaci ovšem hraje klíčovou roli i definice pojmu chemik. Samozřejmě zahrnuje jak badatele v oboru fyzikální chemie, tak chemiky organické, anorganické či představitele chemického inženýrství. Akademie věd se v zemích východního bloku soustředily na oblast základního výzkumu, vnímanou ovšem značně široce. Zároveň řada chemiků působila (stejně jako v současnosti) v ústavech, jejichž primární zaměření nebylo chemické (např. v Botanickém či Fyziologickém ústavu).

V Československu 50. a 60. let probíhal tvrdý spor o řazení biochemie, která se ve větší míře rozvíjela až po 2. světové válce. Zatímco ředitel Biologického a později Mikrobiologického ústavu ČSAV a klíčový představitel biologických věd v tehdejší Československu Ivan Málek (1909–1994) biochemii i s odkazem na tehdejší sovětskou praxi považoval jednoznačně za součást biologických věd, František Šorm (1913–1980) jako ředitel Chemického ústavu ČSAV a od roku 1960 Ústavu organické chemie a biochemie ČSAV a od roku 1962 předseda ČSAV ji pochopitelně považoval za součást chemie. Spor nebyl nijak autoritativně řešen – biochemie se pěstovala, jak v rámci Biologického resp. Mikrobiologického ústavu ČSAV, tak také v Chemickém ústavu, resp. Ústavu organické chemie a biochemie (v obou případech se bávalo např. v oblasti antibiotik). V oficiální nomenklatuře vědních oborů pak byla biochemie uvedena dvakrát, jednou jako součást biologických a jednou chemických věd. Biochemik Josef Říman (nar. 1925), předseda ČSAV v letech 1985–1989, jednoznačně patřil k biochemikům hlásícím se k chemickým vědám – ostatně svoji vědeckou kariéru v akademii začínal v Ústavu organické chemie ČSAV¹.

Další hraniční příklad představuje předseda Akademie věd NDR z let 1978–1989 Werner Scheler (nar. 1923). Jedná se o vzděláním lékaře, který se ale zabýval farmakologií. Mezi jeho hlavní odborná témata patřilo bádání o krevním barvivu hemoglobinu. Dle všeho se však vždy identifikoval spíše s lékařskou komunitou, než s veřejností chemickou. Proto ho také ve svém srovnání mezi chemiky neřadím. Ve své analýze se zabývám rovněž otázkou, zda některé chemické obory jsou ve vedení akademií věd reprezentovány ve větší míře než jiné.

Česká situace

Československá akademie věd vznikla v roce 1952 jako formálně nová centrální instituce vědy, přestože se zákon, na jehož základě vznikla, odvolával na „pokrokové tradice“ tradičních učených společností České akademie věd a umění (ČAVU; založené 1890) a Královské české společnosti nauk (KČSN; v zákoně se jako datum vzniku uvádí rok 1784). Dřívější výzkumy výzkumy A. Míškové a J. Schwippela prokázaly vysokou míru kontinuity členské základny s ČAVU a KČSN, zejména v oblasti přírodních věd. Návaznost na ČAVU a KČSN podtrhovala i skutečnost, že prezidentem ČSAV se stal dosavadní prezident ČAVU, hudební historik, teoretik a komunistický politik Zdeněk Nejedlý (1878–1962) a funkci 1. náměstka prezidenta vykonával fyziolog Vilém Laufberger (1890–1986), který dosud působil jako hlavní sekretář KČSN. Páteří nově vznikající sítě pracovišť se stalo sedm základních ústavů badatelského výzkumu, zřízených v roce 1950 při Ústředí vědeckého výzkumu. Mezi nimi najdeme i dva ústavy zabývající se chemií – Ústřední ústav chemický vedený mladým velmi ambiciózním a schopným Františkem Šormem² a Polarografický ústav, v jehož čele stál zakladatel polarografie Jaroslav Heyrovský (1890–1967)³.

Další pracoviště ČSAV byla přičleněna od univerzit a vysokých škol. V případě chemických věd se jednalo např. o Laboratoř fyzikální chemie (později Ústav fyzikální chemie), kterou vedl Heyrovského žák Rudolf Brdička (1906–1970)⁴.

Československá akademie věd se v prvních letech své existence členila na celkem osm sekcí podle jednotlivých vědních odvětví. Chemickým vědám byla určena III. sekce, které předsedal již zmíněný Rudolf Brdička. Jako jeho zástupce až do své smrti působil vedoucí Laboratoře heterocyklických sloučenin Rudolf Lukeš (1897–1960)⁵. Za jeho nástupce byl zvolen na konci roku 1960 objevitel adamantanu Stanislav Landa (1898–1981). Jako vědecký sekretář sekce pak pracoval Landův dřívější spolupracovník ze Zlína Otto Wichterle. Na konci padesátých let měla sekce celkem 14 členů, z čehož bylo 7 řádných členů a 7 členů korespondentů. Chemická sekce patřila tak svou velikostí mezi průměrné sekce a poměrně výrazně zaostávala např. za IV. biologicko-lékařskou sekcí, která měla především kvůli vysokému počtu lékařů-akademiků celkem 25 členů. V šedesátých letech se počet členů ČSAV z řad chemiků výrazně zvyšoval. Jednalo se především o spolupracovníky Františka Šorma z Ústavu organické chemie a biochemie (J. Rudinger, J. Sicher, Z. Šormová aj.)⁶, ale zastoupení se dočkaly i jiné chemické obory. Několik členů zvolených v této vlně však bylo již na začátku sedmdesátých let vyloučeno z ČSAV, protože odešli do exilu po okupaci Československa v srpnu 1968. V sedmdesátých letech se počet chemiků v členském sboru ČSAV příliš nezvyšoval, částečnou změnu přinesla až léta osmdesátá. Pod chemickou sekcí spadalo v roce 1959 celkem 8 pracovišť, z toho 5 ústavů a 3 samostatné laboratoře.

Nejvýraznější osobností chemických věd v ČSAV v 50.–60. letech 20. století byl bezpochyby již zmíněný

František Šorm, který již od počátku fungování akademie věd vykonával funkci jejího hlavního vědecké sekretáře a v této pozici na sebe strhl velký díl moci, což umožnila i stále klesající aktivita prvního prezidenta ČSAV Zdeňka Nejedlého, který v roce 1958 dosáhl již osmdesátí let. František Šorm se později stal náměstkem prezidenta ČSAV a roku 1962 se prosadil jako nástupce zemřelého Z. Nejedlého v čele ČSAV.

To už však proběhla výrazná reorganizace celé ČSAV, která začala platit k 1. lednu 1962. Systém sekcí, jejichž členy mohli být jedině členové ČSAV, byl nahrazen soustavou vědeckých kolegií, jejichž členové se již mohli rekrutovat i z vysokých škol, resortního výzkumu apod. V chemických vědách zpočátku pracovaly tři vědecké kolegia – jedno pro fyzikální, anorganickou a analytickou chemii, v jejímž čele stanul dosavadní předseda sekce Rudolf Brdička, vědecké kolegium teoretických základů chemické techniky vedl Vladimír Bažant (1920–1973), ředitel Ústavu teoretických základů chemické techniky ČSAV a konečně předsedou vědeckého kolegia organické chemie a biochemie byl blízký spolupracovník F. Šorma Vlastimil Herout (1921–1999)⁷. Počet a zaměření vědeckých kolegií se však v následujících letech poměrně výrazně proměňoval. Jako základní trend se jeví snaha o centralizaci – v roce 1988 tak již existovalo pouze jediné vědecké kolegium chemie, které vedl fyzikální a anorganický chemik, ředitel Ústavu fyzikální chemie a elektrochemie J. Heyrovského ČSAV Antonín Vlček (1927–1999). Možné dezintegraci a přílišné specializaci věd mělo čelit vytvoření jednotlivých oddělení věd – oddělení biologických a chemických věd vedl Šormův rival Ivan Málek. Oddělení však byla již za krátkou dobu zrušena jako zbytečný mezičlánek. Ve skutečnosti však nevyhovovala oddělení věd F. Šormovi, který se snažil ČSAV řídit značně autokratickým způsobem⁸. Později však byla obnovena v trochu pozměněné podobě, a tak na konci osmdesátých let opět existovalo oddělení věd o živé přírodě a chemických věd (vedl ho místopředseda ČSAV parazitolog Vlastimil Baruš, 1935–2014)⁹.

Jak už bylo řečeno, prvním předsedou z řad chemiků se stal v roce 1962 František Šorm, který však v mnoha ohledech fakticky vedl akademii věd již od padesátých let, kdy vykonával funkci hlavního vědeckého sekretáře (tedy do roku 1957). V letech 1957–1962 působil na pozici náměstka prezidenta (zodpovídal mj. za přípravu státního plánu výzkumu). Zároveň byl F. Šorm ředitelem největšího akademického chemického pracoviště – Ústavu organické chemie a biochemie (1953–55 Ústav organické chemie, 1955–60 Chemický ústav). F. Šorm patřil ke skupině nejmladších akademiků jmenovaných v listopadu 1952 prezidentem republiky Klementem Gottwaldem (v té době mu bylo 39 let). Už tehdy ho provázela pověst nejenom vynikajícího odborníka, ale především mimořádně schopného organizátora, což osvědčil i v rámci Vládní komise pro vybudování ČSAV. Zároveň ho rozhodující politické orgány považovaly za spolehlivého a loajálního člena komunistické strany, i když nepatřil mezi takové nadšené ideology, jako zakladatel Biologického ústavu ČSAV Ivan

Málek. Pozici F. Šormovi usnadňoval i jeho dobrý vztah k předním sovětským vědcům, především k tehdejšímu prezidentovi Akademie věd SSSR, organickému chemikovi Alexandru N. Něsmejanovovi (1899–1980), který byl označován za Šormova osobního přítele. F. Šorm jako hlavní vědecký sekretář ČSAV zodpovídal za každodenní chod celé instituce a zároveň se výrazně angažoval i v oblasti plánování vědy. I když nepatřil nikdy na rozdíl od Zdeňka Nejedlého do mocenského jádra komunistické strany (i když byl od roku 1962 členem ÚV KSČ), v padesátých a šedesátých letech významně ovlivňoval formulování oficiální vědní politiky. Jasně se to projevilo při přípravě společného usnesení ÚV KSČ a vlády ze dne 22. února 1956 o úkolech vědy při zabezpečování rozvoje a zvyšování technické úrovně československého průmyslu, které neslo jednoznačně jeho rukopis stejně jako o jedenáct let později při přípravě plenárního zasedání ÚV KSČ o úloze vědy a techniky ve společnosti. Toto zasedání plánované na konec října 1967 bylo však kvůli rychle stoupajícímu politickému napětí v zemi odloženo a konalo se až v naprosto odlišných podmínkách v roce 1974, kdy F. Šorm pozbyl veškerý vliv, což výrazně ovlivnilo i konečný dokument ze zasedání. V materiálu k jeho volbě předsedou ČSAV, který projednávalo politbyro ÚV KSČ, se objevila i kritika některých jeho problematických vlastností, na něž opakovaně upozorňovali jeho odpůrci – tedy sklon k aroganci a nedoceňování významu jiných vědních oborů (to se týkalo zejména společenských věd). František Šorm skutečně jako předseda ČSAV preferoval chemické vědy, zejména organickou chemii a biochemii (té se věnovala i jeho žena Zora Šormová zvolená členkou korespondentkou ČSAV v roce 1968). Ani jeho vliv však nevedl k tomu, aby se Ústav organické chemie a biochemie stal jedním z hlavních světových center chemického bádání. Jak ukázalo i podobné úsilí v druhé polovině 60. let v sousední Německé demokratické republice – přístrojové a materiální vybavení vědeckého pracoviště na úrovni naprosté špičky již tehdy leželo mimo možnosti i relativně vyspělých států za „železnou oponou“. Za americkými laboratorii tehdy však zaostávaly i ústavy v západní Evropě (SRN, Francie). Zdá se, že krok dokázaly držet pouze některá pracoviště ve Velké Británii, i ta však ztrácela konkurenceschopnost. V roce 1968 patřil F. Šorm k velmi umírněným reformátorům a jím vedená ČSAV musela čelit tlaku jako autoritativní instituce vzniklá v éře stalinismu a jako hlavní součást dosavadního vědeckého „establishmentu“. Samotný předseda Akademie věd byl obviňován z velké váhavosti a pomalého přihlášení se k reformám. I kvůli tomu možná F. Šorm chyběl mezi členy ÚV KSČ zvolenými na XIV. tzv. vysočanském sjezdu KSČ, který se sešel pár dní po okupaci Československa v srpnu 1968. K samotné agresi vojsk Sovětského svazu a dalších členských zemí Varšavské smlouvy však zaujal naprosto jasný negativní postoj, k jehož razanci jistě přispělo i obsazení budovy Prezidia ČSAV na Národní třídě. F. Šorm svým názorům zůstal věrný, i když to vedlo (podobně jako v případě jeho soka I. Mála) ke konci jeho kariéry. Na funkci předsedy ČSAV rezignoval na podzim

1969, později byl nucen opustit i pozici ředitele Ústavu organické chemie a biochemie, kde se však jeho nástupcem stal jeho respektovaný spolupracovník Vlastimil Herout.

Následky Šormova pádu ovšem pocítila i celá oblast chemických věd, která byla zatlačena do pozadí hlavně technickými obory. Ve vedení Akademie chemii reprezentoval jako hlavní vědecký sekretář po většinu sedmdesátých let ředitel Ústavu makromolekulární chemie Karel Friml (1916–1993)¹⁰, který patřil k hlavním strůjčím čítek a politických zásahů proti členům ČSAV i vědeckým pracovníkům této instituce. Podle některých svědectví si dokonce počínal agilněji, než tehdejší předseda ČSAV, kybernetik Jaroslav Kožešník (1907–1985). Situace se poněkud zlepšila poté, co K. Frimla vystřídal ve funkci hlavního vědeckého sekretáře na konci roku 1977 biochemik a genetik Josef Říman, který patřil k mezinárodně respektovaným vědcům, hlavně díky svým výzkumům v oblasti RNA. Svoji akademickou kariéru začínal v Chemickém ústavu (resp. Ústavu organické chemie a biochemie) ČSAV, jeho vztahy s F. Šormem ovšem nebyly úplně idylické, podle Římanových pamětí hlavně kvůli tomu, že ho Šorm vnímal jako určitou konkurenci¹¹. Na druhou stranu spolu vycházeli korektně a Říman oceňoval Šormovy odborné i organizační činnosti. Později (roku 1975) se J. Říman stal ředitelem Ústavu molekulární genetiky, který vznikl transformací Ústavu experimentální biologie a genetiky, k němuž se připojily některé skupiny pracovníků z Ústavu organické chemie a biochemie. J. Říman rychle stoupal po kariérním žebříčku ve vedení ČSAV zcela ve stopách F. Šorma. Po nástupu nového předsedy ČSAV, fyzika, odborníka na mechaniku Bohumila Kvasila (1920–1985) v roce 1981 se posunul do funkce místopředsedy Akademie a v době těžké nemoci předsedy celou instituci řídil. Právě jeho úspěšné zastupování předsedy ČSAV později vedlo k tomu, že se po Kvasilově smrti stal jeho nástupcem, i když zájemců o tuto funkci byla podle Římanových memoárů celá řada a někteří měli i vlivné podporovatele v rámci předsednictva ÚV KSČ. Vesměs se však nejednalo o reprezentanty z oblasti biologických věd, ale spíše o techniky. Sám Říman zdůrazňuje ve svých pamětech snahu pomoci v sedmdesátých letech zanedbávaným chemickým (a částečně též biologickým vědám). Zejména se angažoval v oblasti biotechnologického výzkumu, který tehdy patřil mezi dobově mimořádně oblíbená témata ve výzkumu nejenom v sovětském bloku. Říman podle svých slov prosadil mnohamilionový program na zlepšení přístrojové a materiálové situace, aby tak pomohl překonat zaostávání vědy v Československu (fakticky pouze v českých zemích, protože pracoviště na Slovensku spadala pod Slovenskou akademii věd, která si počínala zcela samostatně¹²). S érou Josefa Římana je spojováno určité uvolnění a ožívání mj. v oblasti mezinárodních styků¹³, čemuž výrazně napomáhala i celková politika Přestavby či Perestrojky, spojovaná globálně zejména se jménem generálního tajemníka ÚV KSSS (od r. 1985) Michaila Sergejeviče Gorbačova. Došlo též k zmírnění perzekucí některých členů ČSAV pronásledo-

vaných po roce 1968. Na rozdíl od I. Málka, jenž údajně po intervenci J. Řimana mohl opět chodit do budovy Mikrobiologického ústavu ČSAV, kam mu byl zakázán vstup po nuceném penzionování v roce 1973 (cit.¹⁴), se však F. Šorma změny poměrů již nedožil. O zlepšující se pozici chemických věd v rámci ČSAV svědčí nepochybně i skutečnost, že na sklonku osmdesátých let v jejím užším vedení najdeme hned dva chemiky – kromě Řimana se jednalo o tehdejšího vědeckého sekretáře, člena korespondenta Karla Martinka (nar. 1933), který se po návratu ze Sovětského svazu, kde působil jako profesor Lomonosovovy univerzity v Moskvě (od roku 1977), stal ředitelem Ústavu organické chemie a biochemie ČSAV¹⁵. Samozřejmě můžeme spekulovat, zda právě s ním se nepočítalo do budoucna na nejvyšší funkci v Akademii, ale kariérní postup vědecký sekretář – předseda ČSAV nebyl takovou samozřejmostí, jak by se mohlo zdát při pohledu na osudy F. Šorma a J. Řimana. V každém případě i Československou akademii věd zasáhly bouřlivé celospolečenské změny na konci osmdesátých let a i zde došlo k zásadní změně akademických elit. Dosavadní vedení ČSAV se dostalo pod tlak jak tzv. Konzultační skupiny, kterou tvořili především členové Akademie perzekvovaní po roce 1968, tak Komory volených zástupců, která představovala nový, dynamicky demokratický prvek v řídicí struktuře Akademie a zárodek pozdější akademické samosprávy. K odchodu z nejvyšších pater vedení ČSAV byli v prosinci 1989 donuceni odejít jak Josef Říman, tak Karel Martinek¹⁶. Funkce předsedy ČSAV se ale po půlročním intermezzu na konci června 1990 ujal další chemik – odborník na makromolekulární chemii Otto Wichterle (1913–1998)¹⁷. Jeho zvolení odráželo především respekt, kterému se hlavní autor objevu měkkých kontaktních čoček a zároveň jeden z hlavních iniciátorů proslulého vyhlášení 2000 slov z léta 1968 mezi akademickou obcí těšil. S ČSAV byl O. Wichterle spjat pevně již od konce 50. let po nuceném odchodu z Vysoké školy chemicko-technologické, jako externí vedoucí Laboratoře vysokomolekulárních sloučenin však zde působil již dříve. Členem korespondentem byl zvolen již v první skupině 18. listopadu 1952 a akademikem se stal o pouhé tři roky později. Již v roce 1969 byl charismatický Wichterle v svobodných a tajných volbách zvolen svými kolegy předsedou Svazu českých vědeckých pracovníků. V 70. a do značné míry i v 80. letech čelil O. Wichterle politické perzekuci. ČSAV v této době také vlastním neobratným postupem přišla o prostředky, které jí měly plynout z patentů na výrobu měkkých kontaktních čoček. Československou akademii věd přebíral O. Wichterle v značně bouřlivém a nestabilním období, kdy ČSAV ztrácela dosavadní výstřední pozici a rychle a výrazně jí klesal rozpočet. Situace si vynutila řadu značně nepopulárních kroků, včetně likvidace některých vědeckých pracovišť. Ještě více než nedostatek financí ČSAV v tomto období ohrožovala skutečnost, že práce v ní se mnoha dosavadním zaměstnancům jevila jako bezperspektivní a následkem toho se snažili odejít jinam, ať již na zahraniční badatelská pracoviště, na vysoké školy u nás nebo do soukromého sektoru. Podobně jako na počátku

70. let se ve vedení komunistické strany hovořilo o reálné možnosti zrušení Akademie věd. Tentokrát nikoliv proto, že se jednalo o jedno z hlavních „pravicových kontrarevolučních center“, ale proto, že byla Akademie věd vnímána jako „pohrobek stalinismu“. Samozřejmě ale také hrála roli možná úspora finančních prostředků¹⁸. Pozice O. Wichterleho nebyla vůbec jednoduchá, i když díky svým komunikativním schopnostem dokázal pozice Akademie věd často velmi účinně hájit. Nicméně v dobové atmosféře zpochybnění veškerých autorit oslabila pozice předsedy Akademie věd i uvnitř instituce, takže již nemohl ovlivňovat vývoj ČSAV v takové míře jako jeho předchůdci ve funkci. Značnou část výkonné moci držel nově vybudovaný Výbor pro řízení pracovišť. I v jeho čele stál zpočátku chemik – Vladislav Hančil (nar. 1941) z Ústavu teoretických základů chemických procesů. Později se ale ukázalo, že byl evidován jako spolupracovník Státní bezpečnosti¹⁹. Po jeho rezignaci funkci vykonával biomatematik Milan Straškraba (1931–2000). Samozřejmě i O. Wichterle se snažil zlepšit situaci i v chemických vědách, ale narážel na všeobecný nedostatek peněz, který limitoval jeho úsilí při obnovování a rozšiřování mezinárodních kontaktů i při snaze zajistit alespoň únosné vybavení přístroji a dalším materiálem. Nový předseda zasáhl i do debaty, která se rozpoutala ohledně jeho předchůdce F. Šorma – O. Wichterle vystoupil na jeho obranu proti radikálním kritikům, kterým se předseda ČSAV v 60. letech zdál příliš těsně spjat s komunistickou stranou a kteří navíc zpochybňovali jeho míru účasti na řadě článků a patentů, na nichž stálo i Šormovo jméno²⁰.

Na počátku 90. let výrazně ožila otázka národnostních vztahů v Československu, což souviselo do značné míry s odlišnou dynamikou politického a společenského vývoje v českých zemích a na Slovensku. Osudovým se ČSAV mohlo stát její postavení jako formálně federální instituce, která však disponovala pouze pracovišti v českých zemích (slovenská pracoviště fungovala v rámci fakticky samostatné Slovenské akademie věd). Právě O. Wichterle patřil mezi představitelé ČSAV, kteří již v roce 1969 připravovali vznik České akademie věd, která se měla stát pendantem k SAV. Úloha O. Wichterleho byla o to významnější, že sám byl tehdy poslancem zbrusu nové České národní rady, která normu projednávala. Jenže po nástupu normalizační plány na vznik České akademie věd byly odsunuty do zapomnění. Znovu se začaly připravovat až na počátku 90. let a přes odpor řady představitelů vysokých škol, kteří chtěli perspektivní pracoviště ČSAV převést pod svoji pravomoc, byl také Českou národní radou v květnu 1992 (tedy ještě před parlamentními volbami, jejichž výsledky vyvolaly definitivní rozpad Československa) schválen. Nová Akademie věd České republiky sice navazovala na Československou akademii věd, ale zároveň se od ní poměrně zásadně lišila. Základním rysem se stalo zásadní zdemokratizování celé struktury a fungování. Došlo k opuštění modelu akademie věd, která spojuje funkci učené společnosti a funkci sítě pracovišť základního výzkumu. Zrušení členského sboru bylo pro pozitivní změny nutný, i když pro mnoho dosavadních členů bolestivý

krok, protože přišli o v dané době nemalý příplatek k svému důchodu. Nová Akademie věd ČR si své vedení zvolila na konci února 1993, do té doby ji vedl dočasně poslední předseda výboru pro řízení pracovišť ČSAV, rostlinný genetik Jiří Velemínský. Poslední předseda ČSAV (která právně zanikla s rozpadem Československa k 31. prosinci 1992) Otto Wichterle se stal čestným předsedou národní akademie věd. Nicméně „nadvláda“ chemiků nad nejdůležitější institucí mimouniverzitního základního výzkumu v České republice pokračovala, protože prvním předsedou AV ČR se stal chemik Rudolf Zahradník (nar. 1928), který poté setrval ve funkci po dvě volební období až do roku 2001 (cit.²¹). Zahájil tak další éru předsedů akademie věd z řad chemiků, která trvá, pokud budeme mezi chemiky počítat i fyzioložku a biochemičku Helenu Illnerovou, předsedkyni v letech 2001–2005 (nar. 1937), až do současnosti. Rudolf Zahradník však přece jen přinesl do této úctyhodné řady chemiků jednu inovaci – stal se prvním předsedou, který se věnoval nikoliv organické chemii či biochemii, ale chemii fyzikální. Samozřejmě Akademie věd ČR se od své předchůdkyně ČSAV liší i v otázce pozice a pravomocí předsedy, protože výrazně narostla samostatnost jednotlivých vědeckých pracovišť a zásadně se změnil i způsob výběru předsedy. To poněkud limituje i jeho možnosti přímo ovlivňovat či preferovat některé obory.

Komparace se zahraničními Akademii věd

Dominance chemiků ve vedení ČSAV i Akademie věd ČR v druhé polovině 20. století i v první čtvrtině 21. století se jeví jako nápadný rys a stojí jistě za prozkoumání, zda se jedná o československou (nebo českou) zvláštnost, nebo jde o jev, který se vyskytuje i v jiných akademiích věd v zemích dřívějšího sovětského bloku. Bylo provedeno i srovnání s Rakouskou akademií věd, nejen kvůli tomu, že jde o stát spojený s českým prostředím četnými historickými kulturními svazky, ale i kvůli tomu, že se zhruba od poloviny 60. let jednalo o akademii věd, která vykazovala určité rysy akademie věd „sovětského typu“, především kombinaci učené společnosti se sítí pracovišť základního výzkumu²². Klíčové národní akademie věd v zemích sovětského bloku sice vesměs zahrnovaly celé spektrum vědních oborů, i když z tohoto pravidla existovaly četné výjimky dané existencí specializovaných akademií např. pro zemědělské vědy, lékařství, nebo stavební inženýrství. Zároveň důraz na síť badatelských pracovišť vedl většinou k určitému posílení základní orientace většíny akademií věd v sovětském bloku na přírodní a technické vědy, což se poté odrazilo i v zastoupení jednotlivých oborů v nejužším vedení. Přesto zejména v akademiích věd s delší tradicí měly humanitní či společenské obory své neopominutelné místo. Některé námi studované akademie věd neexistovaly po celou dobu našeho zkoumání – jako příklad uveďme Akademii věd NDR, jejíž existence skončila definitivně se zánikem Německé demokratické republiky, i když částečně její funkce a úlohy převzala

Berlínsko-braniborská akademie věd (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften).

Samozřejmě jako hlavní a hojně napodobovaný vzor v sovětském bloku fungovala Akademie věd SSSR. Pro pozici chemie obecně hrálo jistě roli, že prakticky po celá 50. léta, tedy konkrétně od roku 1951 do roku 1961, stál v jejím čele organický chemik Alexander Nikolajevič Nėsmejanov, který udržoval, jak jsme již uvedli, velmi srdečné vztahy s F. Šormem. Poté se však na místě prezidenta Akademie věd SSSR střídali především vědci spojení s hlavními sovětskými vědeckými projekty, tedy s výzkumem vesmíru a s atomovou energií, jako byli dva jeho nástupci: matematik a mechanik Mstislav Vsevolodovič Keldyš (1911–1978) a fyzik Anatolij Petrovič Alexandrov (1903–1994). Od 60. let až do konce 20. století dominovali v čele Akademie věd SSSR (a později Ruské akademie věd) nikoli chemici, ale spíše matematici. V novém tisíciletí je pak vystřídali na prestižní pozici hlavně fyzici.

Pro naši otázku je ovšem klíčová také situace v Německé demokratické republice, resp. v Akademii věd NDR (v minulosti Německá akademie věd v Berlíně). V NDR měla chemie nesmírně bohaté tradice a i politická elita kladla na chemický výzkum mimořádný důraz. Veliké rezonance se dočkal v této zemi Chruščovův projekt chemizace průmyslu. V čele Německé akademie věd v Berlíně stál v letech 1955–1958 fyzikální chemik Max Volmer (1885–1965), který se po 2. světové válce nuceně zapojil spolu s dalšími německými vědci do projektu vývoje sovětské atomové bomby. Volmer však patřil k vědcům, kteří usilovali o přeměnu Deutsche Akademie der Wissenschaften na učenou společnost a převedení ústavů do připravované Leibniz Gesellschaft zur Förderung von Naturwissenschaft und Technik. I když se tento projekt neuskutečnil, kvůli vzniku Forschungsgemeinschaft der naturwissenschaftlichen, technischen und medizinischen Institute der DAW se málem proměnila DAW na akademii pouze společenských věd²³. Podstatně delší dobu vykonával funkci prezidenta Německé akademie věd v Berlíně (od 1972 Akademie věd NDR) odborník na chemická vlákna Hermann Klare (1909–2003), jenž stál v jejím čele od roku 1968 až do roku 1979. Klare se výrazně podílel na přeorientování východoněmecké akademie věd na aplikovaný výzkum, což souviselo i s jeho dlouholetou praxí v průmyslu. Jak už bylo zmíněno v úvodu, nástupcem Klareho se stal farmakolog Werner Scheler (nar. 1923), jenž však byl spíše než s chemickým prostředím spjat s lékařskou komunitou²⁴. Na činnost Akademie věd NDR navazuje v roce 1993 zřízená Berlínsko-braniborská akademie věd (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften), té však dosud žádný chemik nepředsedal. Celkem tedy v čele Akademie věd NDR a jejích nástupců stál některý z chemiků 15 let, což je výrazně méně, než v případě ČSAV, resp. Akademie věd ČR (23 let do roku 2000 včetně). Přesto se jedná o druhou nejdelší dobu ze srovnávaných vědeckých institucí.

Polskou akademii věd (PAN se sídlem ve Varšavě) vedl reprezentant chemických věd pouze v letech 1971 až 1977. Jednalo se o anorganického chemika Włodzimierze

Trzebiatowského (1906–1982). Zhruba ve stejné době, konkrétně v období 1970–1976 vykonával funkci předsedy Maďarské akademie věd fyzikální chemik Tibor Erdey-Gruz (1902–1976), v 50. letech ministr vysokého školství resp. ministr školství. Vedle NDR měla silnou pozici chemie i v Rumunsku, zejména v éře vlády Nicolae Ceaușesca. Manželka rumunského diktátora Elena Ceaușescu (1916–1989) se totiž považovala za významnou vědkyni v oblasti chemie a v 60. letech byla ředitelkou Ústředního chemického ústavu ICECHIM. Roku 1974 se dokonce za své údajné výzkumy v oblasti polymerů (práce jí podepsané údajně ve skutečnosti psali jiní) dočkala zvolení za členku Rumunské akademie²⁵. A asi nebylo náhodou, že prezidentem Rumunské akademie z řad chemiků se v roce 1977 stal také odborník na polymery Cristofor Simionescu (1920–2007), který se výrazně angažoval v obhajobě disertace E. Ceaușescu. Svoji funkci v čele Rumunské akademie vykonával až do roku 1980. Nebyl však prvním chemikem v této pozici. Ale i Ilie G. Murgulescu (1902–1991), fyzikální chemik a prezident Rumunské akademie v letech 1960–1963 svoji kariéru pevně spojil s politikou – v letech 1953–1956 a 1960–1963 působil také ve funkci ministra školství, což poněkud připomíná Zdeňka Nejedlého.

V Bulharsku se chemici do čela zdejší akademie věd propracovali až v 90. letech 20. století. Nejprve se funkce prezidenta Bulharské akademie věd ujal roku 1992 fyzikální chemik Jordan Malinovski (1923–1996), jehož nástupcem se stal roku 1996 kvantový chemik a odborník na infračervenou spektroskopii Ivan Nikolov Juchnovski (nar. 1937)²⁶, který v jejím čele stál až do roku 2008.

Přestože Slovenská akademie věd měla ve svém rámci chemické pracoviště již v době svého vzniku tedy od roku 1953, tak se dosud žádný chemik předsedou SAV nestal, což se situací ČSAV ostře kontrastuje. Nechybí naopak virologové.

A nakonec komparace s Rakouskou akademií věd, u níž musíme brát do úvahy, že až do 60. let fungovala bez stálých pracovišť základního výzkumu a i poté nikdy nevytvořila síť, která by překrývala celé široké spektrum oborů. Ve sledovaném období se stal představitel chemických věd prezidentem Rakouské akademie věd pouze jednou – v roce 1985 byl do této funkce zvolen dosavadní rektor vídeňské univerzity, biochemik Hans Tuppy (nar. 1924), který poté v roce 1987 přešel do rakouské vlády jako spolkový ministr pro vědu a výzkum²⁷.

Z přehledu jasně vyplývá, že vysoký podíl chemiků v čele Akademie věd můžeme vnímat jednoznačně jako československou, resp. českou zvláštnost a i když nejde o příliš dlouhé období, lze i s ohledem na další vývoj konstatovat, že se nejedná o pouhou náhodu. Zatímco předsedy ČSAV a později Akademie věd ČR byli chemici skoro po polovinu období 1952–2000, u ostatních zemí se jedná maximálně o dvacet pět až třicet procent (NDR, SSSR), případně ještě méně. Nemůžeme tedy vysoký výskyt chemiků v čele akademie věd spojovat jen s boomem chemických věd v 50. a 60. letech, i když nepochybně určitý vliv tento faktor měl, což ukazuje např. i situace v NDR jako země, kde se rozvoj chemie projevil patrně nejvýrazněji

(i vzhledem k bohatým tradicím chemie v této zemi a s tím souvisejícím potenciálem tamější chemické komunity). Rozhodně však údaje z jiných zemí neopravňují ke konstruování tezí o nějakých speciálních vlastnostech chemiků, kvůli kterým by se snadněji prosazovali do nejvyšších funkcí v oblasti mimouniverzitního výzkumu. Jen částečně pak můžeme data vysvětlit odlišnostmi v konstrukci jednotlivých akademií věd, i když i tento parametr hrál určitou roli – např. v akademiích s kontinuitou sahající hluboko do 19. století byla pravděpodobnost volby předsedy z řad reprezentantů společenských věd přece jen vyšší, mj. i kvůli složení členského sboru.

Ve výjimečných výsledcích pro ČSAV a Akademie věd ČR (které přitom lze prodloužit i do 21. století) se jistě odráží pozice chemických věd v českém prostředí i vůbec ne samozřejmá skutečnost, že hlavní proud biochemie je u nás spojen hlavně s chemickými vědami (a v menší míře vědami biologickými). Z jiného hlediska ale tato anomálie mnohé vypovídá o problémech se zapojováním lékařů do Akademie věd a také o možná překvapivě slabé pozici fyziky. Ta se projevila již v samých počátcích ČSAV – mezi první skupinou členů akademie zastupoval fyziky pouze slovenský vědec, žák Jaroslava Heyrovského Dionýz Ilkovič (1907–1980), který se navíc pohyboval na hraně mezi fyzikou a chemií. Ostatně není náhodou, že jediný předseda ČSAV z řad fyziků, Bohumil Kvasil, nepůsobil v žádném z akademických ústavů, ale přišel do funkce z pozice rektora ČVUT. U techniků se dá předpokládat, alespoň podle dochovaných pramenů, že jim ve větším angažmá v akademických strukturách bránilo množství praktických aktivit, jež je zcela pohlcovaly.

Velmi důležitou a možná rozhodující roli však nepochybně sehrála i osobnost prvního předsedy ČSAV mezi chemiky, Františka Šorma, jenž vynikal nejenom svými odbornými výsledky, ale mimořádnými organizačními a manažerskými schopnostmi. Fakticky vedl ČSAV již v letech, kdy jejím formálním prezidentem byl Zdeněk Nejedlý a vytvořil určitý kulturní stereotyp, který do jisté míry funguje dodnes. Ale administrativním, organizačním úlohám se nevyhýbali ani další klíčové osobnosti české chemie jako Rudolf Brdička nebo i Jaroslav Heyrovský, přestože se zároveň koncentrovali na vědeckou činnost. František Šorm a později i Otto Wichterle ovšem dokázali obecnou představu o vědci v široké veřejnosti i v politických kruzích spojit především s chemiky. Napomáhaly jim v tom i nepopíratelné úspěchy, které československá chemie dosáhla. Jednalo se přitom o výsledky s širokým praktickým uplatněním, snadno pochopitelným i pro laiky (kontaktní čočky, léčiva, insekticidy apod.). Ostatně i v současnosti nejznámějšími vědci zůstávají pravděpodobně chemici jako Jaroslav Heyrovský (jako jediný český nositel Nobelovy ceny ve vědě), Otto Wichterle a Antonín Holý (1936–2012), přestože většina občanů by zřejmě nebyla schopná uvést jakékoliv jméno českého vědce činného ve 20.–21. století.

Oslabení pozic chemiků v ČSAV přichází v éře největší krize této instituce v 70. letech. F. Šorm a O. Wichterle tehdy čelili politické perzekuci a chemické

ústavy zasáhla vlna odchodů do exilu daleko výrazněji než jiné vědní oblasti v ČSAV, jak jednoznačně ve své studii ukázal Antonín Kostlán²⁸.

Velmi pozoruhodnou se jeví zejména dominance chemiků v 90. letech 20. století i v následujících desetiletích, kdy již výběr předsedy neovlivňuje politická sféra a ani názory mimoakademické veřejnosti. Navíc jednotliví předsedové z řad chemiků pocházejí z různých akademických ústavů, takže nelze mluvit o nadvládě jednoho velkého pracoviště, které by dokázalo počtem svých zástupců v Akademickém sněmu „válcovat“ ostatní. Určitě ale přinejmenším v 90. letech bylo možno pozorovat návaznost na Šormovu zlatou éru let šedesátých. A zrovna tak i na konci 20. a počátku 21. století chemikům při jejich úsilí o dosažení nejvyšších funkcí v rámci Akademie věd ČR pomáhaly dobré výsledky dosahované v tomto odvětví. Teprve v následujících desetiletích se však ukáže, zda tradice chemiků dominujících české akademii věd bude pokračovat, či se více prosadí reprezentanti jiných profesí. Chemikům však jistě bude velmi pomáhat skutečnost, že se předsedové Akademie věd ČR z jejich řad mimořádně osvědčili i v časech dosud největších krizí akademie v první polovině 90. let a kolem roku 2009.

Práce vznikla za podpory GA ČR 17-22085S Habitus českých vědců v letech 1918–1968. Příklad dvou generací.

LITERATURA

- Říman J., Houdek F., v knize: *Od pluhu do senátu a zase zpátky*, str. 69–75. Galén, Praha 2017.
- a) Franc M. a kol.: *Dějiny Ústavu organické chemie a biochemie AV ČR*. MÚA AV ČR, Praha 2013; b) Palonkorpiová R.: *Věda s lidskou tváří. Činnost československých vědců Františka Šormy a Otty Wichterleho během studené války*. Academia, Praha 2017.
- a) Jindra J.: *Dějiny věd a techniky* 42, 209 (2009); b) Říman J., Houdek F.: *Od pluhu do senátu a zase zpátky*. Galén, Praha 2017; c) Zahradník R., v knize: *Laboratorní deník. Zač jsme bojovali*, str. 251–256. Academia, Praha 2008.
- Zahradník R., v knize *Laboratorní deník. Zač jsme bojovali*, str. 262–273. Academia, Praha 2008.
- Ferles M., v knize: *Věda v Československu v letech 1953–1963* (Barvíková H., ed.), Rudolf Lukeš, průkopník organické syntézy, str. 221. Archiv AV ČR, Praha 2000.
- Franc M. a kol.: *Dějiny Ústavu organické chemie a biochemie AV ČR*. MÚA AV ČR, Praha 2013.
- Franc M., v knize: *Dějiny Ústavu organické chemie a biochemie AV ČR*, str. 231–234 a 249–254. MÚA AV ČR, Praha 2013.
- a) Franc M., v knize: *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989 aneb Jediný opravdový komunista?*, str. 166 až 167. MÚA AV ČR, Praha 2010; b) Šmidák M., v knize: *Institucionální vývoj Československé akademie věd v letech 1960–1969 očima jednoho z přímých aktérů*, str. 30 a 66. MÚA AV ČR, Praha 2011.
- Československá akademie věd 1988. Informační příručka*. Academia, Praha 1988.
- Wichterle O., v knize: *Vzpomínky*, str. 167–175. 4. vyd. Academia, Praha 2007.
- Říman J., Houdek F., v knize: *Od pluhu do senátu a zase zpátky*, str. 82. Galén, Praha 2017.
- Říman J., Houdek F., v knize: *Od pluhu do senátu a zase zpátky*, str. 210–212. Galén, Praha 2017.
- a) Říman J., Houdek F.: *Od pluhu do senátu a zase zpátky*. Galén, Praha 2017; b) Franc M., Mádlová V., v knize: *The History of the Czech Academy of Sciences in Pictures/Dějiny Akademie věd v obrazech*, str. 374–382. Academia, Praha 2014.
- Franc M.: *Práce z dějin Akademie věd* 2, 97 (2009).
- Franc M., v knize: *Dějiny Ústavu organické chemie a biochemie AV ČR*, str. 258–260. MÚA AV ČR, Praha 2013.
- a) Kostlán A.: *Akademický bulletin* 2009, No. 11, 2; b) Franc M., Mádlová V., v knize: *The History of the Czech Academy of Sciences in Pictures/Dějiny Akademie věd v obrazech*, str. 383–391. Academia, Praha 2014.
- a) Wichterle O.: *Vzpomínky*. 4. vyd. Academia, Praha 2007; b) Palonkorpiová R.: *Věda s lidskou tváří. Činnost československých vědců Františka Šormy a Otty Wichterleho během studené války*. Academia, Praha 2017; c) Zahradník R., v knize: *Laboratorní deník. Zač jsme bojovali*, str. 256–262. Academia, Praha 2008.
- Šmidák M.: *Práce z dějin Akademie věd* 4, str. 17 a 187 (2012).
- Zahradník R., v knize: *Laboratorní deník. Zač jsme bojovali*, str. 301. Academia, Praha 2008.
- Franc M., v knize: *Dějiny Ústavu organické chemie a biochemie AV ČR*, str. 155. MÚA AV ČR, Praha 2013.
- Zahradník R., v knize: *Laboratorní deník. Zač jsme bojovali*, str. 300–377. Academia, Praha 2008.
- a) Kopetz H.: *Die Österreichische Akademien der Wissenschaften. Aufgaben, Rechstellung, Organisation*. Studien zu Politik und Verwaltung Bd. 88. Böhlau, Wien u. a. 2006; b) Feichtinger J., Uhl H., v knize: *Wissenschaft, Technologie und industrielle Entwicklung in Zentraleuropa im Kalten Krieg* (Reiter W. L., Mikoletzky J., Matis H., Ash M. G., ed.), Akademie der Wissenschaften in Zentraleuropa im Kalten Krieg. Transformationsprozesse im Systemvergleich, str. 67 až 90. LIT Verlag, Wien 2017.
- Nötzoldt P., v knize: *Die Berliner Akademien der Wissenschaften im geteilten Deutschland 1945–1990* (Kocka J., ed.), Die Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin in Gesellschaft und Politik. Gelehrtenengesellschaft und Grossorganisation ausseruniversitärer Forschung 1946–1972, str. 39–80. Akademie Verlag, Berlin 2002.
- Malycha A.: *Biowissenschaften/Biomedizin im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik in der DDR in den 1960er und 1970er Jahren*. AVA – Akademische

- Verlagsanstalt, Leipzig 2016.
25. Kunze T.: *Nicolae Ceaușescu: eine Biographie. Links*. Berlin 2000.
 26. Binev I., Popova A.: *Bulg. Chem. Commun.* 40, 373 (2008).
 27. Hittmair O., v knize: *Akademie der Wissenschaften. Entwicklung einer österreichischen Forschungsinstitution* (Hittmair O., Hunger H., ed.), *Entwicklung der mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse von 1947 bis 1997*, str. 35–62. Verlag der ÖAW, Wien 1997.
 28. Kostlán A., v knize: *Sto českých vědců v exilu. Encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci* (Štrbáňová S., Kostlán A., ed.), *Útěky do emigrace a Československá akademie věd*, str. 86–87. Academia, Praha 2011.

M. Franc (*Masaryk Institute and Archives of the Czech Academy of Sciences*): **Still chemists? Chemists at the head of the Czechoslovak Academy of Sciences, Czech Academy of Sciences and other Academies of Sciences 1952–2000**

It is typical for the Czechoslovak Academy of Sciences, founded in 1952, as well as for its successor, i.e., the Czech Academy of Sciences, that the proportion of chemists active in the academic management, especially as the chairmen of the whole institution, has been and is still

high. With the exception of the period 1952–1962 and 1970–1985, the head of this institution was always a chemist. This contribution deals with the personalities-chemists who were at the forefront of the most important Czech non-university scientific institutions between 1952 and 2000: František Šorm, who was significantly influencing the Academy of Sciences since the beginning of its existence, Josef Říman, chairman at the time of Conversion, his successor, highly respected "father of soft contact lenses", Otto Wichterle, and, finally, the first president of the Czech Academy of Sciences Rudolf Zahradník. In the second part of the text, the situation in the Czech Republic is compared with that in other countries of the former Eastern Bloc (USSR, GDR, Poland, Hungary, Bulgaria, and Romania), in Austria and Slovakia. The results show that the dominance of chemists as chairpersons of the Academy of Sciences is a Czech specific; only the former GDR, a country with a very significant chemical industry, was in a similar situation. The extraordinary position of chemists in the Czech academic milieu is explained in this paper by the references to the famous tradition associated with the specific atmosphere of the sixties, F. Šorm's activities combining professional and managerial qualities, and excellent results of chemically-oriented institutes and laboratories, without ideological burdens.

Keywords: Academy of Sciences, chairmen, Eastern bloc, chemists